

UOT 811.

TÜRK MƏTNLƏRİNDƏ ADQOYMA VƏ ANDIÇMƏ RİTUALLARININ MİLLİ-ETNİK ANLAMLARI

NOVRUZOVA NURİDƏ SƏMƏD qızı

Bakı Slavyan Universiteti, dosentn.nurida@yahoo.com*Açar sözlər: mətn, andiçmə, adqoyma ritualı, “Kitabi-Dədə Qorqud”*

Giriş. Hər bir etnik-millət mədəniyyəti aid olduğu millətin, xalqın, etnosun yetirməsi sayılır. Çünki şəxsiyyət və cəmiyyətin münasibətləri və əlaqələri, danışıq mədəniyyəti, düşüncə tərzini onların aid olduğu mədəniyyətin və dilin təsiri ilə yaranır və təkmilləşir. Qədim türk mətnlərində sevgi, öymə, andiçmə, nəsihət kimi duyğular fərqli vasitələrlə, dildə olan elliptiv konstruksiyalarla ifadə olunur. Mətnə situasiya və səbəblərə bağlı olaraq toy, nişan, adqoyma mərasimləri, döyüşdən əvvəlki yığıncaq və toplantılarda, bir sözlə, etnosun və tayfanın sevincli və kədərli anlarında söylənən bu ifadələr türklərin dünyaya və yaşama verdikləri dəyəri ifadə edir. Belə duyğuların ifadəsi bütün qədim türk mətnlərində, o cümlədən “Dədə Qorqud” kitabında alqışlar, öymələr, andiçmə ritualları şəklində yer almışdır [9, 204].

Məqsədimiz türk epos mətnlərində, o cümlədən “Dədə Qorqud” mətnlərində yer alan andiçmə, adqoyma mənalı ifadələrin işlənmə səbəblərini, anlamlarını, insanların münasibətində və taleyində bu ifadələrin oynadığı rolunu təhlil və müqayisə etməkdir. Çünki “Dədə Qorqud”da işlənen bu adqoyma ritualları mətnlərində xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsi ilə bərabər, həm də daşıyıcıları olduqları mədəniyyətin də genetik hafizəsi ifadə olunur və qorunur. Eyni zamanda “eposdakı xarakterlərin xeyir və şərli bağlı düşüncələri də bu tipli mətnlərdə daha qabarıq şəkildə ifadə olunur [2, 135].

1. Türklərdə "adqoyma" ənənəsi və onun milli-etnik anlamı. Eposlarda, həmçinin “Dədə Qorqud” kitabında türklərin milli –etnik ənənələri, tarixi-etik xarakteri, mifoloji düşüncə tərzini əks etdirən ritualların əksi maraqlı faktlar verir. Əski türklərin yaşam tərzini, adət-ənənəsi və dünyagörüşü ilə bağlı olan belə qədim və vacib rituallardan biri də adqoymadır. Adqoyma türk xalqlarının çox qədim və vacib ənənələrindən biri sayılır. Çünki ad insanın varlığını, mövcudluğunu təsdiq edən əsas vacib aktdır. Türklərin mifik təfəkküründə advermə, yaradılışın rəmzidir, ad əzəldir, daha əvvəl yaranmışdır. Türklərin qədim mifik düşüncəsinə görə sakral sayılan adlar gizli tutular və ya onların adlarının səslənməsi yasaq olduğundan digər adlarla çağırıldılar.” Dünyanın yaradılmasını adlandırma ilə bağlayan Altay türklərinin mifologiyasına görə kainatın yaranması da adlanma ilə bağlıdır. Və ya “Oğuznamə”yə görə, dünya “Bolsun ki!” ifadəsinin hökmü ilə yaranıb [1, 53]. Türk xalqlarının milli düşüncəsində adların mənası və seçilməsi ənənəsi onların mifik təfəkküründən qaynaqlanır. Adlar türklərin totem siyasətini, mifik təfəkkürünün qaynaqlarını, ilkin inanclarını, ibtidai baxışlarını öyrənməyə imkan verir.

Oxşar mifik görüş “Dədə Qorqud” kitabında verilən adqoyma ritualında da verilir. Advermə ritualının icraçısı isə Dədə Qorqud obrazıdır. Kitaba daxil olmayan, lakin advermə ritualı ilə bağlı tanınmış Azərbaycan mütəfəkkürü və dramaturqu M.F. Axundovun Dədə Qorqud haqqında verdiyi rəvayətə görə, Dədə Qorqud təkcə Oğuz igidlərinə deyil, hər şeyə – əşyalara, bitkilərə, hadisələrə də ad vermiş və 4 şeyə ad verərkən səhv etmişdir: *Gəlinə ayran demədim mən Dədə Xorxud. Ayranə doyran demədim mən Dədə Xorxud. İynəyə tikən demədim mən Dədə Xorxud. Tikənə sökən demədim mən Dədə Xorxud* [8, 14].

1.2. “Dədə Qorqud” da adqoyma ritualının təsviri. Advermə türklərdə sadə bir ritual deyil, hər şeyin yaranması, ilkini, başlanğıcı mənəsi daşıyan ritualdır və “Dədə Qorqud” kitabında bu missiya Dədə Qorqudun, Qorqud Atanın üzərinə düşür. Kitabda advermə ritualı qədim mifik təfəkkürdə olan advermədən bir qədər fərqlidir. Belə ki, əski türk mifik təfəkküründə adlar əşyalardan, insanlardan əvvəl yaranır, yəni ad daha əzəldir. Kitabda isə igidlərə advermə daha çox ictimai mənə daşıyır. Oğuz türklərinin adətlərinə görə, uşaqlara anadan olanda ad verilmir. Yetkinlik yaşına çatanda adı hər kəs göstərdiyi igidliyə görə alır. İgidlərə ad bağışlanılır, yəni sadəcə olaraq verilmir. Bu adı yetkinlik yaşına çatdıqda zəkası, qolunun gücü, şəxsi keyfiyyətləri ilə onların özləri qazanır. “Çünki oğuzda bu, yaşam, hörmət, ali mənəbliyin zəmanətidir” [8, 61].

Oğuz igidləri adlarını 15-16 yaşına – ilkin gənclik çağına çatanda əməllərinə görə qazanırlar: “*Ol zəmanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı!*” (KDQ; 53) On beş – on altı yaşına çatıb ad almamaq böyük qəbahət sayılırdı. Çünki ad almaq igidin müstəqil həyat qazanmaq haqqı sayılırdı. Bamsı Beyrək boyunda Baybörə oğlu Bamsının igidlik göstərdiyini eşidib: “*Mərə, bənim oğlum başını kəsdi, qanını dökdü?*” *Bəli, baş kəsdi, qan dökdü, adam axtardı!*”-dedilər. “*Mərə, bu oğlana ad qoyasınca varmıdır?*”-dedi. “*Bəli, sultanım, artıqdır!*” –dedilər (KDQ; 54) Deməli, igidin ad almağa layiq olduğunu ictimai rəy müəyyən etmişdir.

Oğuz türklərində ad qazanan igidin şərəfinə mərasim-ritual keçirilir, ona minmək üçün yaxşı at, taxt-tac, mal- dövlət bağışlanır. “*Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qodı. Aydır: Sözümlə, Baybörə bəg! Allah-təala sana bir oğul vermiş, tuta versün! Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun, Qarşu yatan qara qarlı tağlardan aşar olsa, Allah-təala sənə oğluna aşut versün. Sən oğlunu “ Bamsı” deyü oxşarsan.; bunun adı Boz ayğırılıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün*”- dedi. (KDQ;54).

Bu mətndə nida və xitab (hey Dirsə xan), felin əmr forması – *gil*“vergil) “ol” köməkçi felindən (“*binar olsun*”, “*şişlik olsun*”, “*yüklət olsun*”, “*kölgə olsun*”, “*geyər olsun*”) mətne coşğunluq və emosionallıq çaları verir.

2. Türk mətnlərində “andiçmə” qavramının milli-etnik anlamları. Andiçmə sözü qüvvətləndirmək məqsədilə keçirilən, “müqəddəs bir varlığı şahid etməklə müəyyən bir şeyə sözvermə və ya deyilənlərin doğruluğunu təsdiq etmək üçün yerinə yetirilən” mərasimdir. Andiçmə bütün xalqlarda geniş yayılmış, dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə ifadə olunan bir adətdir. Türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların mədəniyyətində, siyasi, hüquqi və sosial həyatında çox qədimdən mövcud olmuş və bu gün də fərqli səviyyəsində geniş yayılmışdır.

2.1. Andiçmə və inanclar. Ümumilikdə andla bağlı kəlmələrin inanclarla bağlı yarandığı söylənilir. Buddizmlə, şamanlıqla yanaşı, təkallahlılıq dinlərinin hamısında- yahudilik, xristianlıq və islamda da andiçmə ilə bağlı kəlmələr, ifadələr və fərqli adətlər var.

Müqəddəs bir şeyə andiçmənin kökü şumerlərə, qədim misirlilərə qədər gedib çıxır. Hələ qədim zamanlardan türklərin qılınca və silahlara and içmələri məlumdur. “Türklərin qılınca sitayiş etməsini, onu müqəddəs saymalarını buddizmlə əlaqələndirənlər daha çoxdur [4, 279]. Çünki hər hansı bir predmetə sitayiş buddizm inancı ilə bağlıdır. Lakin tarixi mənbələrdə germanların, qədim yunanların, iskitlərin də qılinc və digər silahlara andiçmə adətlərinin olduğu məlumdur. Saxlanan and mətnlərində əhdnamələrdə və qədim türk mətnlərində türklərin daha çox qılınca and içmələri haqqında bilgilər var. Orta əsrlər türk abidəsi olan M.Kaşğarının “Divani-luğəti-it-türk əsərində türklərin qılınca and içdikləri və onu müqəddəs saydıqları haqqında bilgilər var. Müəllif “*Göy girsün, kızıl çıksın*” kəlməsini anladarkən yazır: “Bu sözün başqa bir anlamı vardır. Kırğız, kazax, yabaku, kıpçak və daha bir neçə qəbilələr and içdikdə və ya əhd bağladıqda qılincı çıxardaraq önlərinə qoyarlar və “*bu göy girsin, kızıl çıksın*” deyirlər. Yəni əgər sözümlü tutmasam (yalan danışsam), qılinc qanıma bulansın, qılinc məndən qisas alsın deməkdir. Çünki onlar qılınca sitayiş edərdilər [4, 281].

“Dədə Qorqud” mətnlərində də oğuz türklərinin silaha, xüsusilə, qılınca andiçmə adəti “Qam Börə oğlu Bamsı Beyrək” boyunda yer alır. Beyrək and içərkən “*kılincima toğranayın, oquma*

sancılayın, yer kibi kərtləyin, toprak kibi savrılaysın” sağlıqla varcaq olursam, oğuz gələb səni həlalığa almaz isəm”- dedi (KDQ; 59).

Andiçmə müqəddəs bir öhdəlik olduğundan onu pozan şəxslərin cəza alması da vacib sayılır. Lakin andı pozanın bağışlanması adəti də türk mətnlərində, o cümlədən “Dədə Qorqud” mətnlərində yer almışdır. Beyrək onun yalançı ölüm xəbərini gətirən, qəbiləni aldadaraq nişanlısını almaq istəyən Yalançıyı bir şərtlə bağışlayır ki, o Beyrəyin qılıncının altından keçsin. Qədim türklərdə qılınc müqəddəs sayıldığından onun altından keçmək günahlarının əgvi üçün yetərli sayılırdı.

2.2. Türk mətnlərində and kəlmələri. And kəlmələsinin fərqli formalarda işləndiyini yazan İnan Abdülkadir bütün türk –islam qəbilə və tayfalarında eyni kəlmədən istifadə edildiyini vurğulayır. Əksər türk dillərində *and*, *ant* formasında işlənən bu kəlmə Şamanist türklər – yakutlar tərəfindən “*andigar*”, xristian türklər – çuvaşlar tərəfindən isə “*antah*”şəklində işlənir. Türklər bu kəlməni **yemin etme** kimi istifadə edirlər [4, 279].

And kəlmələrinin inanclarla bağlı yarandığı söylənir. Buddizmlə yanaşı, təkallahlılıq dinlərinin hamısında – yahudilik, xristianlıq və islamda da andiçmə ilə bağlı adətlər var. İslam topluluğunda və fiqhində yəminetmənin öməmi böyükdür. Zakir Avşar “Biat dan Yeminə” məqaləsində göstərir ki, yəminlər öncə Allahın adına edilənlər və Allahdan başqası adına edilənlər olmaq üzrə ikiye ayrılır. Allah adına edilənlər də özləri arasında təsniflənir [11,16]. Türk mətnlərində hər iki andiçmə formasından istifadə olunmuşdur. Lakin Allahın adına edilən andlar sayca çoxdur. Allahdan başqa digər andlar isə, əsasən, əşyalara, işığa, yola, qılınca və doğma adamların adına edilən andlardır.

Nəticə. Beləliklə, türk mətnlərinin etnokulturoloji təhlili bizə xalqımızın tarixi etnoqrafik mənzərəsini və milli-etnik adətlərini, mifoloji dünyagörüşünü öyrənməyə kömək edir. Epos mətnlərində yer almış andiçmə mətnləri, adqoyma ritualları verilən mətnlər xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsini, onların genetik daşıyıcısı olduqları mədəniyyəti ifadə edir.

And kəlmələrinin inanclarla bağlı yarandığı inancı daha qüvvətli edir. Mətnlərdə **and** kəlmələrinin rəngarəng formaları sübut edir ki, türklərin mədəniyyəti digər mədəniyyətlərə açıq olmuş, fərqli inanclar, əqidə və adətlər uzun müddət paralel şəkildə yaşamış və qorunmuşdur.

Türklərdə “*adqoyma*” ictimai və sosial məsələdir. Epos mətnlərində igidlərə advermə daha çox ictimai mənə daşıyır. Məlum olur ki, Oğuz türklərinin adətlərinə görə, uşaqlara anadan olanda ad verilmir. Yetkinlik yaşına çatanda adı hər biri göstərdiyi igidliyə görə alır. Yəni onlara ad bağışlanılır, bu adı yetkinlik yaşına çatdıqda zəkası, qolunun gücü, şəxsi keyfiyyətləri ilə onların özləri qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартольд В.В. Тюретский эпоси Кавказ. Сочинения, М.: Восточная литература, 1968. 759 с.
2. Ergen M. Dede Korkut kitabı. c.I. Ankara: 1989.
3. Əlizadə S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan əlyazmaları// Kitabi-Dədə Qorqud-1300. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Bakı: 1999.
4. İnan Abdülkadir. Eski türklərdə ve Folklorda Ant. AÜ.DTCF Dergisi,Cilt VI, Sayı 4, Ankara, 1998. s.279.
5. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I, II cild. Bakı: 2000.
6. Kitabi-Dədə Qorqud toplusu. Bakı: Elm, 1999.
7. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.
8. Hacıyev T. Bir daha Qorqudun kimliyi haqqında // Dədə Qorqud (Toplu). Bakı: 2002, s.3-5.
9. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər. Bakı: 2015, 258 s.
10. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradıqmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.
11. Zakir A. Biat dan Yeminə. / Türkiyyat dərgisi, 2012, sayı 10, s.16.